

Mr ph. Eliezer KATAN
PUKOVNIK

IZDAVAČKA DELATNOST SANITETSKE SLUŽBE U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU 1941-1945.

POTREBE, USLOVI I NAMENA

U narodnooslobodilačkom ratu (NOR) radi obezbeđivanja potrebnih stručnih kadrova, sanitetska služba morala je taj problem rešavati obukom, školovanjem i praktičnim radom u sanitetskim ustanovama, da bi što je moguće bolje obrazovala i osposobila kadrove svih profila za potrebe službe.

Među glavnim teškoćama bilo je, pored ostalog, pomanjkanje potrebnih udžbenika i stručnih priručnika uopšte, a posebno literature koja bi odgovarala potrebama službe za ratne uslove.

Većina stručnog sanitetskog kadra, koji je stupao u Narodnooslobodilačku vojsku (NOVJ) nije imao od ranije takvo obrazovanje koje bi bilo usklađeno s potrebama partizanskog načina ratovanja, a za to nije ni postojala vojnostručna literatura. Takođe, mnogi kadrovi nisu imali mogućnosti da sa sobom ponesu i onu stručnu literaturu kojom su raspolagali. Nabavljanje stručne literature u ratu bilo je veoma teško, a u početku rata skoro i nemoguće. Stanje se nešto poboljšalo posle kapitulacije Italije i kada se došlo u dodir sa sanitetskim službama saveznika u Italiji i u SSSR-u.

Za uspešno obrazovanje stručnih kadrova, za poboljšanje i ubrzavanje tog posla, bilo je neophodno da se sanitetska služba i u najnepovoljnijim okolnostima, prihvati još jednog, posebnog zadatka - izdavačke delatnosti.

Uslovi pod kojima se vršilo izdavanje pojedinih publikacija bili su veoma teški, oskudevalo se u svemu i u kadrovima, u materijalu, mašinama i u papiru. Do materijalnih sredstava dolazilo se na razne načine, od plena do nabavke iz okupiranih mesta. Na kraju rata nešto toga dobilo se i od saveznika. Tehnička oprema, naročito u prvim ratnim godinama, bila je veoma oskudna. Za umnožavanje najčešće se koristio šapirograf ili ciklostil. Veoma retko je to rađeno u partizanskim štamparijama, gde se štampala ostala literatura.

Ponekad su se listovi izdavali u svega nekoliko primeraka kucanih na pisačkoj mašini, a bilo je i primera da su neki brojevi džepnih novina bolnica i manjih jedinica pisani i umnožavani rukom.

Način vođenja borbenih dejstava, brži pokreti i česta premeštanja jedinica i ustanova, otežavalo je i prenošenje tehničkih sredstava i materijala za izdavačku delatnost. To je ometalo i rad oko izdavanja publikacija a nekad je dovodilo da se i pripremljena izdanja ne realizuju.

Prezauzetost sanitetskog kadra u prioritetnim zadacima zbrinjavanja ranjenika i bolesnika, nije omogućavalo da se, i pored želja i objektivnih potreba, više radi na redovnom pripremanju i izdavanju stručne literature.

Osnovna namena izdavačke delatnosti sanitetske službe bila je da pomogne sanitetskom kadru pri rešavanju mnogih organizacijskih i stručnih problema. Prvenstveno se išlo na izdavanje materijala za *obuku*, odnosno za *obrazovanje* kadrova i njihovo stručno usavršavanje. Sadržaj mnogih publikacija imao je za cilj prenošenje stečenih iskustava i *osposobljavanje* sanitetskog kadra za što uspešnije izvršavanje zadataka u specifičnim uslovima partizanskog načina ratovanja. Nastojalo se na *usvajanju* i primeni *jedinstvenog gledišta* u organizaciji i stručnom radu.

Publikacije sanitetske službe imale su veoma zapaženu ulogu u *zdravstvenom prosvetivanju* boraca i stanovništva, u podizanju higijenske svesti i u borbi protiv zaraznih bolesti.

Kroz određene publikacije razvijao se i *kulturno-prosvetni i politički rad*.

PRVI POČECI IZDAVAČKE DELATNOSTI

Izdavačka delatnost bila je uslovljena opštim okolnostima, specifičnostima i tokom razvoja NOR-a u celini, a sanitetske službe posebno.

U samom pripremnom i početnom periodu nailazimo na dokaze postojanja organizovanih oblika za stručno obučavanje sanitetskog kadra i nastojanja da se obezbedi stručna literatura. Radi toga 1941. CK KP Slovenije štampao u Ljubljani knjigu dr Mavricija Rusa »Prva pomoć pri nezgodah i nenadnih obolenjih«.¹

U neobjavljenom radu »Učešće zdravstvenih radnika Beograda u NOR«² Spominje se da je partijska ćelija na Medicinskom fakultetu u Beogradu jula 1941. imala zadatak da obezbedi pisanje priručnika ratne hirurgije. Di_GojkoNikoliš za taj zadatak je bio upućen na dr Nedeljka Đukića, koji je počeo~Ha^piše" prve stranice priručnika, sa zadovoljavajućim tekstom.³ O ilegalnom radu u Zagrebu 1941-1942. Esma Sokolović spominje: »... Radim sa profesorom Barbalićem koji mi je viša veza, šampamo, zapravo umnožavamo na mašini priručna skripta, šaljemo ih na teren... «⁴ Nema sačuvanih podataka da li je još negde, u tom periodu, bilo sličnih akcija.

Za sanitetsku službu u NOR-u, uz zbrinjavanje ranjenika, bio je veoma važan i zadatak suzbijanja zaraznih bolesti. U tome je velika uloga data propagandnom radu i zdravstvenom prosvetivanju. Oslobođanjem većih mesta odmah se nametao i taj zadatak. To dokazuje i *članak* »Briga o zdravlju« štampao u Užicu u listu »Borba« broj 6 od 30. oktobra 1941.⁵ U Foči u proleće 1942. situacija je nalagala energičnu borbu protiv vašljivosti za suzbijanje pegavog tifusa. Vrhovni štab (VŠ) predlaže, pored ostalih mera, da se napiše *letak* - kratko uputstvo, »... treba istaći da su bolesti zaista naši najveći neprijatelji, jer mi ćemo neprijatelja dotući, a bolesti kad se pojave nas uništavaju. .. «⁶ Krajem marta napisano je »Uputstvo o suzbijanju pegavca«⁷ i upućeno komandama i sanitetskom osoblju svih jedinica.

¹ Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945, Vojnoistorijski institut (ubuduće: Bibl.) Beograd, 1964. - Bibliografski broj 6962.

² Arhiv sanitetske službe (ubuduće: Arhiv SS), Beograd, inv. br. 53 R.

³ Nikoliš G., Memoari-Korjen, stablo, pavetina, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1980, str. 292.

⁴ Hronike o radu sanitetske službe u NOR, VMA, (ubuduće: Hronike) Beograd, 1967, sv. II, str. 363.

⁵ Istorijski arhiv KPJ, Istorijisko odeljenje CK KPJ, Beograd, 1949, tom I, knj. 1, str. 112.

⁶ Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR, (ubuduće: Zb. SS) Sanitetska uprava JNA, Beograd, 1952, 1967-1969, knj. 1, str. 14.

⁷ Zb. SS, knj. 1, str. 20.

Ovaj problem bio je aktuelan za sve vreme NOR-a. Zato je u skoro svim letcima, plakatima, stručnim publikacijama*, člancima, u zidnim i džepnim novinama koje je izdavala sanitetska služba, najčešća tema bila na koji način treba voditi borbu protiv pegavca i drugih zaraznih bolesti. Ista tema obično je bila sadržaj članaka koje su u drugim listovima pisali sanitetski organi. Takav sadržaj imao je članak »Borba protiv zaraznih bolesti« štampan u listu »Borba« broj 21 od 8. oktobra 1942.⁸ i letak »Protiv tifusa« štampan u štampariji »Borba« u Drinićima u 5000 primeraka januara 1943. godine.⁹

Mnogi štabovi i komande su u tom periodu (1941-1942) kroz razna naređenja i *uputstva* upozoravala na potrebu zaštite zdravlja boraca i suzbijanje bolesti. Posebno se ističe »Uputstvo-naređenje za održavanje higijenskih mera u vojsci« koje je 7. juna 1942. izdao Štab 4. operativne zone Hrvatske (Dalmacija) jedinicama na teritoriji Zone sa zahtevom da se »... umnoži i dostavi svim područnim jedinicama...«¹⁰ Dr Grujica Žarković zapisao je da je u leto 1942. napisao *brošuru* u vidu podsetnika za bolničare sa opisom mera za suzbijanje ušljivosti.¹¹

SANITETSKE PUBLIKACIJE U 1942.

Prvi sanitetski *stručni listovi* bili su »Partizanski sanitet« i »Proleterski sanitet«. Oba su izdata skoro u isto vreme, aprila 1942. u Foči. List »Proleterski sanitet br. 1, bilten saniteta 1. proleterske brigade«, imao je 4 stranice kucane pisaćom mašinom sa člancima koji se odnose na zbrinjavanje »Igmanaca« i na druge zadatke saniteta.^{12a}

Izdavanje lista *»Partizanski sanitet«* pokrenuo je referent saniteta pri Vrhovnom štabu *dr Gojko Nikoliš*. Za prvi broj lista vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita napisao je uvodni članak. Na početku uvoda stoji: »Duboko smo uvjereni da će pokretanje ovog skromnog lista naše sanitetske službe, u redovima naše Narodnooslobodilačke Partizanske i Dobrovoljačke vojske Jugoslavije, imati velike koristi u njenom daljnjem razvitku.«¹²

U ovom prvom broju bilo je još 18 članaka. Bila su dva izdanja tog broja.^{12a}

O značaju izdavanja lista i o usmerenosti stručnih listova sanitetske službe u NOR-u referent saniteta pri VŠ, u članku »Naš partizanski sanitet« napisao je ovo: »Kao jedan izraz, pismeni izraz ... sadašnje etape našeg partizanskog saniteta javlja se i ovaj list. Ali, time se ne iscrpljuje njegovo značenje. Njegovi zadaci su mnogobrojni i raznovrsni. Prvo *organizacioni*... jedan uzrok naše raštrkanosti i nepovezanosti leži u samom karakteru našeg ratovanja, terenskim poteškoćama... ali ta činjenica samo nas više obavezuje da usmerimo kurs na *što hitnije organizaciono ujedinjavanje naših sanitetskih snaga*. Rešavanju tog zadatka treba da doprinese ovaj list.« U tom članku se dalje kaže: »Postoje značajne okolnosti, razlike između mirnodopske i ratne medicine. Razlike se ne odnose na osnovne principe medicine. Oni ostaju u osnovi isti. Menjaju se prema uslovima *metodi primene* tih principa.

⁸ Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 2, str. 66.

⁹ Zb. S.S. knj. 12, str. 108.

¹⁰ Zb.S.S., knj. 4, str. 11.

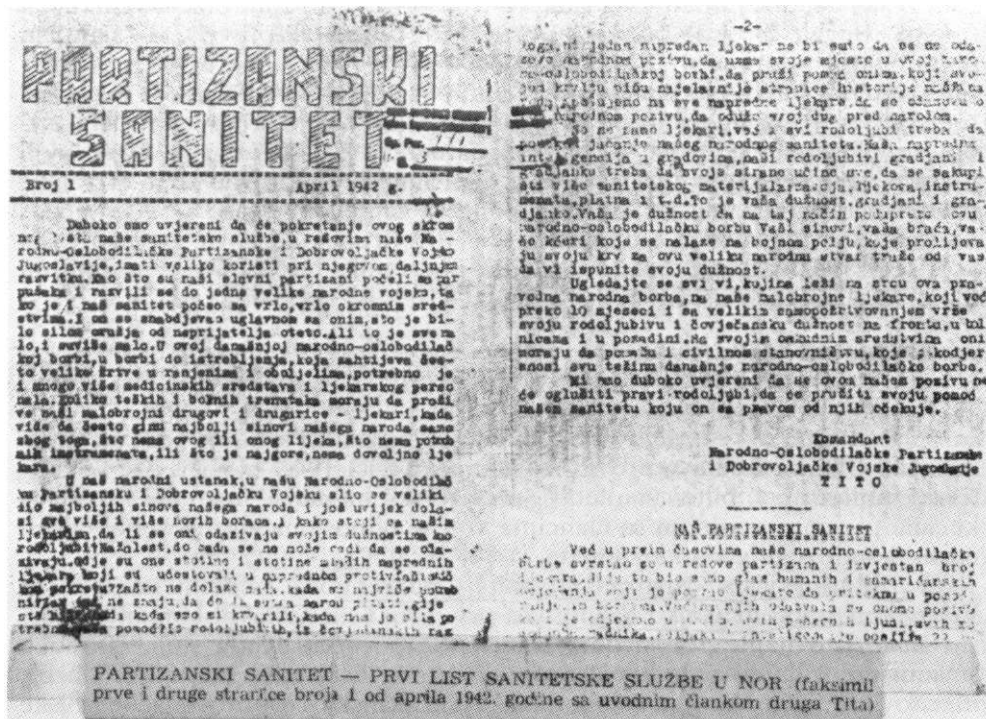
¹¹ Hronike, sv. I, str. 48.

^{12a} Arhiv SS, Inv, br. 308 S.

(¹²Značajni članci štampani u zborniku dokumenata sanitetske službe knj. 1. dok. 16 do 23 str. 31-15.

^{12a} Bibl. br. 3505.

Moramo, dakle, beležiti i saopštavati sve osobenosti partizanskog saniteta. Specifična iskustva u rešavanju organizacionih, medicinskih i higijenskih problema pri uslovima partizanskog ratovanja. Treba da vaspitamo stil našeg rada da se osposobimo da radimo i pod najtežim uslovima, brzo, dosledno i naučno ispravno.«¹³

Faksimil prvog lista »Sanitetske službe u NOR«, broj 1, april 1942.

Postojala je ozbiljna namera i priprema za izdavanje drugog broja lista »Partizanski sanitet«. To nije ostvareno zbog napuštanja Foče i pokreta VŠ i proleterskih brigada u Bosansku krajinu. Kasnije je došlo i do tehničkih teškoća o kojima referentsaniteta, pri VŠ, uzgred, u pismu od 20. septembra 1942 [jppo znaie JTitaT] sam pisao drugovima da nam se odobri štamparija za štampanje »Partizanskog saniteta«. Nismo dobili nikakvog odgovora. Molim Te da nam se odobri da makar poslije Kongresa štampano. .. «¹⁴ Pripremljeno je bilo da u drugom broju budu štampani i referati sa Prvog kongresa partizanskih lekara. Odlaganje se odužilo. Početak četvrtne neprijateljeve ofanzive omelo je štampanje. Tada je propao i sav pripremljeni materijal.

Brojno jačanje jedinica, formiranje novih odreda i brigada zahtevalo je i efikasniju sanitetsku službu. Mnogi štabovi su još od samog početka NOR-a u svojim naredenjima unosili i određene odredbe za rad sanitetske službe. Konkretnija i razrađenija uputstva o organizaciji sanitetske službe počinju da se izdaju, uglavnom, sredinom 1942. Neka značajnija su: »Instrukcija za organizaciju sanitetske službe u odredima narodnooslobodilačke partizan-

¹³ Zb. S.S. knj. 1, str. 33.
¹⁴ Zb. S.S. knj. 12, str. 57.

ske vojske u Lici« napisana maja 1942.;¹⁵ »Naredba o organizaciji saniteta br. 6« izdata od Glavnog štaba partizanskih odreda Slovenije 22. juna 1942. Radi ujednačenog tumačenja i jedinstvenog sprovođenja te uredbe, izdati su 30. juna 1942. dva pravilnika - »Pravilnik o poslovanju sanitetskih stanica« i »Pravilnik o organizaciji saniteta u bataljonima;¹⁶ »Uputstvo o organizaciji sanitetske službe u III O.Z.N.O.P.O.H« (3. operativna zona NOP odreda Hrvatske) od 23. jula 1942.¹⁷

Nema podataka da su ta uputstva štampana u vidu posebnih brošura kao priručnici, ali se zna da su neka višestruko umnožavana. To se isto odnosi i na »Uputstvo i osnovi sanitetske taktike«. Napisao ga je referent sanitetajLri VS avgusta 1942. i, kao raspis, poslao »Štabovima NO proleterskih udarnih brigada i bataljona«¹⁸ u nastojanju da utiče za što bolju organizaciju sanitetskih organa u zbrinjavanju ranjenika u borbenim akcijama. To dokazuju i navodi iz njegovog pisma od 12. avgusta 1942. Titu: »Šaljem Ti pismo koje sam uputio štabovima povodom velikih gubitaka u našim bolničarskim kadrovima. Problem je veoma ozbiljan. Nameravam da izradim brošuru pod naslovom »Osnovi sanitetske taktike«. Takav je rad neophodno potreban ... kao zaključak ove radnje usledio bi »Statut o sanitetskoj službi« koji bi izdali sa Tvojim potpisom i razaslali svima jedinicama da se znaju ravnati... «¹⁹

Na pitanja iz tog pisma odnosi se i ovo objašnjenje: »Nagoviještena brošura nije se, na žalost, nikad pojavila, ali moj referat na Petrovačkom lje-karskom kongresu predstavljao je nešto kao konspekt takve radnje te je štampan u »Vojno-političkom pregledu« decembra 1942. godine. Statut sam sastavio novembra-decembra i taj dokument bio je potvrđen od Vrhovnog komandanta.«²⁰ Taj referat odnosno članak imao je naslov »Novo u razvitku naše sanitetske službe.«^{20a}

Kasnije (1943. i 1945) imao je nekoliko izdanja u vidu posebnih brošura. Uz »Statut« predstavljao je osnovno uputstvo za organizaciju sanitetske službe. »Statut« je, gakođe, kasnije (1944) štampan dva puta u vidu brošure. Zna se da su »Statut« umnožavali skoro svi štabovi za svoje jedinice i ustanove.

Publikacija organizacijskog karaktera bila je brošura dr Grujica Žarković »Sanitetska služba u brigadi« (uputstvo za rad bolničarskih četa, bolničara i liječnika u brigadi).^{20b} Načelnik saniteta 3. operativne zone NOP odreda Hrvatske (Slavonija), autor brošure, poslao je tu brošuru Štabu 1. odreda početkom novembra 1942.²¹ Posredno, na osnovu dokumenta,²² može se pretpostaviti da je isti autor bio i za brošuru »Sanitetska služba u partizanskim ambulantomama« (podsetnik za bolničare u partizanskim ambulantomama), izdatu 10. decembra 1942.^{22a}

Stalan zadatak sanitetske službe bio je i obuka kadrova. Kursevi su bili najčešći oblik. Pomanjkanje udžbenika bio je poseban problem. Svaki rukovodilac kursa morao se, na određeni način snalaziti sam. Liječnik 3. ope-

¹⁵ Zb. S.S., knj. 6, str. 11.

¹⁶ Zbornik dokumenata i podataka o NOR, (ubuduće Zbornik dok.) Vojnoistorijski institut, Beograd, tom VI, knj. 3, str. 84, 106 i 108.

¹⁷ Zb. S.S. knj. 3, str. 12.

fliylsto, knj. 1, str. 61.

(*2) Isto, knj. 12, str. 37.

Nikoliš G., Memoari, str. 424.

<% Zb. S.S., knj. 1, str. 97.

^{20b} Bibl. br. 8283.

²¹ Zb. S.S. knj. 3, str. 31.

²² Isto, knj. 3, str. 34.

^{22a} Arhiv SS - Inv. br. 9 Š.

rativne zone NOPO Hrvatske u izveštaju od 17. avgusta 1942. navodi da »... za izobrazbu bolničara organizirani su kursevi... Kasnije su izrađene i kratke upute za rad bolničara, štampane i razaslane bataljonima da ih ima pri ruci svaki bolničar... «²³ U naredbi štaba te zone od 26. avgusta piše: »... Prvi i najvažniji zadatak je da se osposobi dovoljan broj vodovskih bolničara. Umnožite 'Kratki podsetnik za vodovske bolničare' i prema njemu neka drug održi potrebne kurseve... «²⁴ Taj »Podsetnik«^{24a} napisan je u proleće 1942.²⁵

PRVA IZDANJA STRUČNIH PRIRUČNIKA I DŽEPNIH NOVINA

U toku 1942. godine održavani su mnogi kursevi i, verovatno, da su, u to vreme, negde i pisana neke skripte ili priručnici za kurseve. U sačuvanoj dokumentaciji o tome nisu nađeni podaci. Za pisanje skripata postojalo je dosta objektivnih teškoća. O tome piše i dr Herbert Kraus 27. oktobra 1942. referentu saniteta pri VŠ: »... Pisanje udžbenika ne ide baš sjajno, jedno što ostaje vrlo malo vremena a drugo nemam uopšte prostora za rad.«²⁶ Bilo je to velika smetnja za bolju obuku sanitetskih kadrova. Radi rešavanja tog problema, na inicijativu Sanitetskog odseka VŠ (SOVŠ) krajem 1942. pokreće se izdavanje »Male medicinske biblioteke« - priručnika za sanitetsko osoblje. Sveska br. 1 »Zarazne bolesti« izašla je u decembru 1942. u Bosanskom Petrovcu. Sadržaj te sveske: tifus, paratifus, dizenterija, pegavac, grip, influenza. Autori članaka bili su dr Gojko Nikolij i dr Stjepan Štajner. U predgovoru je najavljeno da će biti izdato 6 svezaka sa temama rada i organizacije sanitetske službe. Do njihovog izdavanja nije došlo. Izdata je ponovo sveska br. 1, i to 3. aprila 1943. u Glavatičevu.^{26b}

Povezanost sanitetske službe NOV i POJ sa problemima zdravstvenog stanja stanovništva na oslobođenoj teritoriji, bila je nužnost. Proizašla je iz opštih okolnosti našeg NOB-a i uslova u kojima se razvijao i vodio NOR. Nije slučajno što je na Prvom kongresu partizanskih lekara jedan od glavnih referenata imao prof, dr Sima Milošević sa temom: »Uloga partizanskog lekara u narodu«. Kao član Izvršnog odbora AVNOJ-a, on je autor raspisa Zdravstvenog odseka »O organizaciji i radu zdravstvenih sekcija« od decembra 1942. U raspisu se posebno podvlači tačka 11 povezanost sa vojnim sanitetom.²⁷ To je bila osnova za kasnija izdavanja uputstava za rad zdravstvene službe.

U NOR-u se poklanjala velika važnost političkom i kulturno-prosvetnom radu. Na tom poslu određeno mesto imala je i sanitetska služba, posebno bolnice. O mogućnostima koje za to postoje, napisala je Judita Alargić u članku »Politički komesar bolnice« u listu »Partizanski sanitet« da treba organizovati pisanje džepnih novina. Džepne novine su veoma pogodne za bolesnike jer se mogu pisati i čitati u ležećem stavu... «²⁸

U članku »Partizanske bolnice u Podgrmeču 1942. godine« dr Kazimir Barila je napisao: »Pored ostalih formi kulturno-prosvetnog rada koje su sprovedene, Centralna bolnica izdavala je svoje džepne novine. Prvi broj tih

²³ Zb. S. S. knj. 3, str. 19.

²⁴ Isto, knj. 3, str. 23.

^{24a} Bibl. br. 490.

²⁵ Zb.S.S. knj. 3, str. 19.

²⁶ Isto, knj. 1, str. 85.

Bibl. br. 1423 i 1424.

^{26b} S.S. knj. 1, str. 105.

²⁸ Zb.S.S. knj. 1, str. 42.

novina imao je naslov »Ranjeni krajišnik«, a kasnije su nazivane »Ranjeni partizan«. Ta forma umjesto zidnih novina uvedena je jer su u bolnici, uglavnom, bili nepokretni ranjenici. One su slate i u ostale bolnice. U njima su pisali ljekari, bolničari i ranjenici.«²⁸³

Krajem avgusta 1942. referent saniteta pri VŠ poziva na saradnju u listu »Ranjeni partizan«. Piše da se odavno osećala potreba za izlaženjem jednog političko-kulturnog lista koji bi, povezujući sve ranjenike naših partizanskih bolnica, razmatrao pitanja najbliža njima.²⁹

Postoji podatak da je prvi broj ovog lista izašao septembra 1942. kao glasilo Centralne bolnice VŠ.^{29a} U izveštaju Politodela bolnice od 11. novembra 1942, piše da taj list raspravlja opšta politička pitanja, kao i pitanja ranjenika, lekara i saniteta. Razaslat je svim bolnicama, referentima saniteta svih brigada i glavnim štabovima Hrvatske i Slovenije. U istom izveštaju navodi se da sva odeljenja Centralne bolnice (bilo ih je tada 9) izdaju svoje džepne, a neka i zidne novine. Sadržaji su im problemi borbe, same bolnice i ranjenici.³⁰ U postojećoj evidenciji publikacija nema podataka o tim džepnim novinama. Iz izveštaja zamenika političkog komesara bolnice VŠ, od 10. novembra 1942, upućenog Centralnom komitetu KPJ, saznaje se da bolničko odeljenje u Drinićima izdaje džepne novine.³¹

Novembra 1942. Druga lička partizanska bolnica u Dobroselu izdavala je džepne novine »Glas ranjenika«.³²

POJAČANI ZAHTEVI IZDAVAČKOJ DELATNOSTI I NOVE PUBLIKACIJE

U 1943. sve su veći zahtevi za sanitetsku izdavačku delatnost, posebno za razne priručnike i udžbenike. Razne okolnosti pružale su različite mogućnosti. U prvoj polovini godine nastale su velike teškoće zbog četvrte i pete neprijateljeve ofanzive, posebno za SOVŠ i jedinice Operativne grupe VŠ.

U jednom od najtežih momenata u jeku »Bitke za ranjenike« SOVŠ izdaje 1. marta 1943. list »Ranjeni drug«.³³ Po obimu veoma skroman, dve strane jednog lista. Sadržaj članaka je informativnomobilizatorski. U suštini, to je bila moralno-politička podrška za savlađivanje naslalihJ:eskoća. U predahu između bitaka naJ^eretvij_J5ut^^ brošuru »Zarazne bolestj«^ i pokrenuo izdavanje novog stručnog lista »Lekarski bilteri«7 Prvi broj izašao je 12. maja 1943. u s. Radonjiću kod Čelebića.³⁵ Od septembra do kraja novembra 1943. u Jajcu je izdato još pet brojeva. Po kontinuitetu izloženja, predstavlja jednu od najznačajnijih publikacija u 1943.

U tom periodu pod istim okolnostima referent saniteta 1. proleterske divizije dr Julka Mešterović napisala je »Kratak kurs za bolničarke« i to »Sveska 1« i »Sveska 2«. Po sadržaju to su priručnici-udžbenici. Umnoženi su pisaćom mašinom.³⁶

^{28a} »Vojnoistorijski glasnik, br. 3/1951, str. 147.

²⁹ Zb.S.S. knj. 1, str. 55.

^{29a} Bibl. br. 3789.

³⁰ Zb. SS, knj. 12, str. 71.

³¹ Zbornik dok. tom IX, knj. 2, str. 263.

³² Zb. SS, knj. 6, str. 34.

föl Bibl. br. 3787.

«Pisto, br. 1424.

Isto, br. 2820.

³⁶ Isto, br. 607 i 608.

Pojava epidemija pegavog tifusa na pojedinim delovima oslobođene teritorije Hrvatske, u prvoj polovini 1943, podstakla je organe sanitetske i zdravstvene službe na zajedničke akcije za njegovo suzbijanje. Štab 3. operativne zone HOPO Hrvatske u naređenju od 31. januara 1943. javlja svim komandama područja i bolnicama: »Mi smo svojevremeno poslali brošuru 'Kako se tamani ušljivost'. Šaljemo ponovo brošuru s tim da je u svojim tehnikama umnožite«.³⁷

Inicijativni odbor ZAVNOH-a u saradnji sa vojnim sanitetom početkom marta 1943. radi na organizovanju zdravstvenih sekcija. U »Dnevnim vijestima« objavljen je zajednički apel »U borbu protiv zaraznih bolesti«. Taj apel, kao brošuru, umnožila je štamparija CK KP Hrvatske u martu 1943. Isto je učinio i Agitprop Okružnog komiteta SKOJ-a za Baniju.³⁸

Zdravstveni odel ZAVNOH-a 23. aprila 1943. izdaje brošuru »Privremena uputa za rad na uspostavljanje zdravstvene službe na oslobođenoj teritoriji Hrvatske«. Nešto kasnije i »Priručnik za rad seoskih zdravstvenih sekcija«. Ove dve sveske ponovo su 1944. štampane zajedno kao jedna brošura.³⁹ Za svoje potrebe umnožavanje ovih brošura izvršio je i Zdravstveni odel oblasnog N00 za Slavoniju sredinom 1943. Izdao je i brošuru »Priručnik za zdravstvene kurseve«.⁴⁰ U to vreme Zdravstveni odel ZAVNOH-a počinje da izdaje list »Narodni liječnik«.⁴¹ U listu »Vijesnik« u listu »Naprijed« objavljivao je direktivne članke u vezi sa zdravstvenom zaštitom stanovništva. Štampani su mnogi plakati i leci, kao, npr., letak-uputstvo »Šta su to zdravstvene sekcije i koji im je zadatak«.⁴²

U izdanju Agitpropa 8. divizije izašla je u to vreme brošura »Pjegavac bolest ušljivaca«,⁴³ zbog epidemije pegavca u toj diviziji.

Štab 3. operativne zone NOPO Hrvatske izdao je 2. III 1943. »Privremeno uputstvo za terapiju otrovanih bojnim otrovima i plinovima«, koje je kasnije (1944.) umnožio Štab 6. korpusa NOVJ kao brošuru »Bojni otrovi«.⁴⁴ Štab te zone izdaje 25. aprila 1943. »Uputstvo za rukovođenje sanitetom divizije i korpusa«, koje je kasnije umnoženo kao brošura.⁴⁵

Izdavačka delatnost u drugoj polovini 1943. postaje sve intenzivnija. U Jajcu je SOVŠ nastavio sa izdavanjem novih brojeva lista »Lekarski bilten«. Članci su bili iz raznih područja sanitetske službe. Po sadržaju, štampi i opremi, posebno se ističe broj 6, koji je bio i poslednji.⁴⁶ Pojedine članke iz »Lekarskog biltena« SOVŠ je preštampano i izdao u vidu brošure, i to: dr Herbert Kraus »Organizacija zarazne bolnice« iz broja 3 i broja 4.⁴⁷ i dr Aleksandar Bjelko »Objašnjenje za upotrebu udlage po Diteriksu« iz broja 5.⁴⁸

U izdanju Propagandnog odseka VŠ štampana je brošura: dr Gojko Nikoliš »Tekući problemi našeg trupnog saniteta«. To je bio referat na Konferenciji sanitetskih referenata održanoj 7. avgusta 1943. Tu brošuru štampano je ponovo Štab Baze NOVJ u Bariju 1944.⁴⁹

³⁷ Zb. SS, knj. 3, str. 48.

³⁸ Bibl. br. 7957.

³⁹ Bibl. br. 6752 i 6755.

⁴⁰ Isto, br. 6757.

⁴¹ Isto, br. 8622 a.

« Arhiv SS, inv. br. 283 S.

« Bibl. br. 874.

⁴⁴ Bibl. br. 44.

⁴⁵ Zb. SS, knj. 3, str. 82.

⁴⁶ Sadržaj svih brojeva lista »Lekarski bilten« i neki članci u celini štampani u Zb. SS, knj. 1, str. 214 do 219.

⁴⁷ Bibl. br. 506.

⁴⁸ Isto, br. 39.

⁴⁹ Isto, br. 719 i 720.

Sanitetski odsek Glavnog štaba Hrvatske (SOGŠH) izdao je u toku 1943. nekoliko brošura i to: »Crijevne zarazne bolesti«; »Uputstvo za gradnju vrućih komora« koje je sadržavalo Uputstvo i Pravilnik za rad dezinfekcione stanice; »Uputa o oceni sposobnosti«⁵⁰ Brošure: »Iz trupnog saniteta« i »O dužnosti i radu trupnog saniteta« imale su isti sadržaj i to: 1. O sanitaeskoj zapovjesti, 2. Transport ranjenika, 3. Aseptični zavoj.⁵¹ Sa istim sadržajem bila je i brošura »Džepni priručnik iz trupnog saniteta« u izdanju Sanitetskog odseka 5. korpusa NOVJ 1943.⁵²

U novembru 1943. SOGŠ Hrvatske izdao je brošuru Sergeja S. Judina »Liječenje serelnih preloma ekstremiteta«,⁵³ prevedeni članak iz »British Medical Journal«.

Sanitetski odsek 2. korpusa NOV Hrvatske (kasnije 6. korpus NOVJ) izdao je u 1943. dva priručnika: »Kirurgija« za koju dr Grujica Žarković u svojim sećanjima kaže da se za pisanje koristio jednim nemačkim kirurškim kompendijumom⁵⁴ i »Zarazne bolesti« sa sadržajem: dr Stanko Ibler »Zarazne bolesti«, »Organizacija borbe protiv zaraznih bolesti«; dr Grujica Žarković: »Borba protiv zaraznih bolesti u NOV i PO i na oslobođenoj teritoriji«. Dr Ibler izradio je tada i skripta »Interna medicina«.⁵⁵

Referent saniteta 13. divizije u dopisu upućenom SOGŠ Hrvatske 22. novembra 1943. traži da mu se pošalje brošura »O građi čovječijeg tjela«. Istovremeno izveštava da je izdao i umnožio članak »O smrznuću«.⁵⁶ Te brošure nisu nigde evidentirane.

SKRIPTA I UDŽBENICI ZA OBUKU SANITETSKIH KADROVA

Zbog velike potrebe za srednjim i nižim sanitetskim kadrom, naročito od sredine 1943, skoro u svim jedinicama i bolnicama počinju obavezno da rade sanitetske škole i kursevi raznih profila. Pomanjkanje udžbenika otežavalo je njihov rad. Stalno su traženi načini kako da se reši taj problem.

Za kurs za apotekarske pomoćnike, koji je u 5. diviziji počeo avgusta 1943. u Bugojnu, a završen septembra 1943. u Sanitetskoj školi u Jajcu, izrađena su skripta »Kratki izvod iz farmakopeje«.⁵⁷

Sanitetska škola sa više kurseva, koja je u organizaciji SOVŠ krajem 1943. radila u Jajcu, nije mogla u oskudici vremena i papira da pripremi potrebna skripta. Kursisti su odlazili u jedinice sa vrlo malo beležaka. Nešto kasnije, dr Gojko Nikoliš i dr Herbert Kraus napisali su knjižicu »Rana i ranjenik« koja je bila umnožena u pravoj štampariji...⁵⁸

Najčešće su na kursovima, na osnovu predviđenog plana i programa, pisali skripta sami predavači i, prema mogućnostima umnožavali. U sećanjima dr Vaclav Pišot napisao je da je decembra 1943. bio predavač u Sanitetskoj školi pri Slov. Hrv. VPB Zumberak i »... od literature imali smo na raspolaganju samo skripta tipkana u par primeraka, koje smo sastavili dr

⁵⁰ Ova uputa štampana je u celini u Zb. SS, knj. 2, str. 41 do 45.

⁵¹ ZbSS, knj. 2, str. 41.

⁵² Bibl. br. 206.

⁵³ Isto, br. 386.

⁵⁴ Hronike, sveska I, str. 15.

⁵⁵ ZbSS, knj. 2, str. 386.

⁵⁶ Isto, str. 106.

⁵⁷ Hronike, sv. VII, str. 358.

⁵⁸ Nikoliš G., Memoari, str. 462.

Tavčar, dr Lajovec i ja...⁵⁹ U to vreme su u izdanju GŠ NOV i PO Slovenije (založba Sanitetne šole Sanitetskog odelka) izašle dve brošure: dr Tavčar »Anatomija in fiziologija« i Igor dr Tavčar »Epidemiologija, bolesti, farmakologija«. Imale su oznaku Sanitetna knjižica, št. 1 i št. 2.⁶⁰ Skripta dr Lajoveca »Prva pomoć« umnožila je kasnije (1944.) ta škola kao brošuru - udžbenik.⁶¹

Sačuvani su »Prilozi za skripta za apotekarsko pomoćno osoblje« (izvod iz knjige dr Benzinger: Repetitorium artis pharmaceuteas), koje je napisao dr Ivan Berkeš krajem 1943. ili početkom 1944.⁶²

STRUČNI LISTOVI DIVIZIJA I KORPUSA

Krajem 1943. sanitetski organi nekih divizija i korpusa počinje sa izdavanjem stručnih listova. U novembru i decembru izdavan je »Bolničar«, list sanitetskog osoblja 4. divizije 5. korpusa NOVJ. Izašli su, odnosno sačuvani su brojevi: 1, 2-3, i 3-4.⁶³ Većina članaka razmatrala je probleme trupnog saniteta. Sličnog sadržaja bili su i članci u listu »Naš sanitet« koji je izdavala 9. divizija 8. korpusa NOVJ. Postoje podaci za broj I koji je izdat 22. novembra 1943. u s. Aržanu; broj 4 izašao je takođe, u 1943. na planini Šatoru; dvobroj 6-7 za jun-jul 1944. u Bosanskom Grahovu,⁶⁴ a broj 8 i dvobroj 9-10 su izdati u s. Tičevu, takođe, 1944.⁶⁵

U decembru 1943. Sanitetski odsek 8. korpusa NOVJ počinje da izdaje »Medicinski glasnik«. U izveštaju od 1. decembra 1943. piše: »List će donositi sve ono što može da ima praktične vrednosti za uzdizanje saniteta, poteškoće su velike uslijed oskudice papira i sredstava za umnožavanje.«⁶⁶ Postoje podaci da su s oznakom 1943. izdata dva broja, i to broj 1 u Livnu i broj 2 u Tičevu.⁶⁷ U tom mestu su u 1944. izdati još dvobroj 1-2 i broj 3 (jul).⁶⁸

U dopisu šefa Sanitetskog odseka 6. korpusa NOVJ od 16. novembra 1943. sanitetskim radnicima, najavljuje se izdavanje glasila »Vojnosanitetski pregled 6. korpusa«: »Taj list treba da omogući svim sanitetskim rukovodiocima da u njemu iznose iskustva iz ratne hirurgije, ratne sanitetske službe, borbe protiv zaraznih bolesti, organizacije bolnica, civilne sanitetske službe itd...«⁶⁹ Izdata su svega dva broja. Prvi je izašao početkom decembra 1943. a drugi u januaru 1944. Članci su bili sa tematikom najavljenom u navedenom dopisu.

U dokumentaciji se nalaze podaci da je u 1943. u izdanju sanitetske službe izlazilo 9 džepnih novina. Moguće je da je taj broj bio veći. Na takvu pretpostavku navodi i podatak da su džepne novine izdavane i pod veoma teškim uslovima. Tako je u predahu između četvrte i pete neprijateljeve ofanzive maja 1943. izašao list bolnice 1. proleterske divizije »Bez jauka«,⁷⁰

⁵⁹ Hronike, sv. IX, str. 359.

⁶⁰ Bibl. br. 1217 i 1218.

⁶¹ Isto, br. 535.

⁶² Arhiv SS, inv. br. 278 Š.

⁶³ Bibl. br. 1603.

⁶⁴ Članak iz tog dvobroja »Prihvatanje i evakuacija ranjenika (napisao kapetan Branko Cvijanović) štampan u ZbSS, knj. 2, str. 235-239.

⁶⁵ Bibl. br. 3161.

⁶⁶ ZbSS, knj. 2, str. 125.

⁶⁷ Bibl. br. 2885.

⁶⁸ Neki članci iz broja 3 štampani su u ZbSS, knj. 2, str. 239 do 244.

⁶⁹ ZbSS, knj. 2, str. 411. U fusnoti je dat sadržaj oba broja.

⁷⁰ Bibl. br. 1551.

a bolnica 3. udarne divizije izdala je 21. maja 1943. drugi broj »Naše novine«.⁷¹

U drugoj polovini 1943. poboljšani su materijalni i tehnički uslovi. Mogućnosti za izdavanje džepnih novina postaju veće, naročito u pozadinskim bolnicama. Za bolnice na području Slavonije Štab 6. korpusa NOVJ izdavao je »Slavonski ranjenik«. Izašla su tri broja u 1943. (oktobar, novembar, decembar) i jedan dvobroj u 1944.⁷²

SANITETSKE PUBLIKACIJE U 1944.

U 1944. rezultati izdavačke delatnosti sanitetske službe sve su bolji. Dva puta je u izdanju SOVŠ izašla brošura »Ranjenik i rane« sa oznakom Bolničarski priručnik, švezak 1.⁷³ Tu brošuru na slovenačkom jeziku »Ranjenec in rane« izdala je Tehnika GŠ NOV i PO Slovenije 1944. i štab Baze GŠ Slovenije u Zadru 1945.⁷⁴

Članak dr. G. Nikoliša »Higijenska kampanja u našoj vojsci« iz lista »Vojni glasnik« 4. korpusa NOVJ broj 12–13, mart–april 1944. umnožio je SOVŠ kao posebnu brošuru.⁷⁵ Ta brošura ponovo je štampana u Nišu 1945.⁷⁶

U izdanju SOVŠ početkom 1944. umnožen je u vidu brošure »Statut sanitetske službe NOV i POJ«.⁷⁷ Krajem 1944. »Statut« je štampan u Tuzli u izdanju Sanitetskog odeljenja 3. korpusa.⁷⁸

Sanitetska škola NOVJ u Grumu (Italija) izdala je u maju 1944. udžbenik »Anatomija i fiziologija čovječijeg tjela«.⁷⁹ Tehnika bolnice NOVJ Grumo umnožila je u 1944. priručnik »Transfuzija krvi«⁸⁰ i još 5 raznih brošura sa političkim temama.⁸¹

U toj bolnici umnožen je, kao posebna brošura, članak »Naši zdravstveni problemi u svjetlosti najnovijih događaja«, koji je napisao dr Gojko Nikoliš. Članak je preštampan iz časopisa »Nova Jugoslavija« br. 4–5 od 20. aprila 1944.⁸²

U postskriptum pisma dr Đure Mešterovića iz Moskve od 13. avgusta 1944. načelniku SOVŠ-a piše: »... Knjiga »Uputstvo za četne bolničare i nosioce ranjenika« data je u štampariju još pre mesec dana, ali zbog prenatrpanosti rada još nije izašla iz štampe«.⁸³ Ova knjiga nema oznaku vremena i mesta izdanja. Na osnovu veoma dobre opremljenosti, nema razloga za sumnju da je zaista i štampana u Moskvi, verovatno, avgusta–septembra 1944.⁸⁴

Do oktobra 1944. u izdanju SOVŠ izašle su još ove brošure: »Uputstvo o prijavljivanju zaraznih bolesti«.⁸⁵ »Uputstvo o suvim komorama«⁸⁶ »Privre-

⁷¹ Sutjeska-zbornik radova, Vojnoizdvački zavod, Beograd, 1961, str. 456.

⁷² Bibl. br. 3867.

⁷³ Isto, br. 1002 i 1003.

⁷⁴ Isto, br. 1000 i 1001.

P=) Arhiv SS, inv. br. 375 S.

Bibl. br. 714.

OZ Bibl. br. 1162.

⁷⁸ Isto, br. 1161.

⁷⁹ Isto, br. 5.

⁸⁰ Isto, br. 1297.

JI Arhiv SS, inv. br. 328 S i 329 Š.

CB? Bibl. br. 715.

⁸³ ZbSS, knj. 12, str. 343.

⁸⁴ Bibl. br. 1354.

⁸⁵ Isto, br. 1331.

⁸⁶ Isto, br. 1353.

mena apotekarska služba u NOV i POJ«.⁸⁷ i »Beleške (skripta) za apotekarski kurs«.⁸⁸

Štab Baze NOVJ u Bariju štampao je 1944. »Priručnik za upotrebu engleskih i američkih lijekova«.⁸⁹ Sa istim naslovom, ali dosta opširnija, bila je knjižica koju je izdao Zdravstveni odel oblasnog NOO za Dalmaciju u Splitu 1945. autor Brajković Vladimir.⁹⁰ Preveden je i umnožen rad: F.H. Bentley-Ramo »Upotreba penicilina u Britanskoj armiji u Italiji-povjest penicilina«.

Sanitetski odsek 5. korpusa NOVJ izdao je kao brošuru članak: dr Mekenzi »Lekovi sulfamidne grupe i njihova upotreba« koji je bio štampan u broju 2 lista »Lekarski bilten«.⁹¹ Sanitetski odsek 2. bosanskog korpusa izdao je u junu 1943, a kasnije i umnožio, uputstvo »Liječenje ljekovitim biljem«.⁹²

U Sloveniji je izdata brošura »V rožah je zdravje« - opis ljekovitog bilja.⁹³ Sačuvan je i Uput za upotrebu rastvora za uništavanje ušiju sa naslovom »Tri« i potpisom dr. S.Š. (dr Stjepan Štajner).⁹⁴ Nema podatka kad je i gde napisan i umnožen.

Sanitetsko odeljenje GŠ Hrvatske izradilo je 24. aprila 1944. propis »Bolnička služba« koje je umnoženo i poslato jedinicama.⁹⁵ U toku 1944. još su izdate i ove brošure: »Kratki priručnik za transfuziju krvi«;⁹⁶ »Naši najbliži higijensko-epidemiološki zadaci«; dr Grujica Žarković »Problemi naše trupne kirurške službe« (Bib. br. 1466); »Priručnik za funkcionalnu terapiju«.⁹⁷ »Priručnik za bolničke kuhinje«. Na osnovu engleskog vojnog priručnika »Handbook of military hygiene« napisana je brošura »Osnovi vojne higijene« koja je imala dva izdanja.⁹⁸

U izveštaju SOGŠ Hrvatske dostavljenog 10. jula 1944. SOVŠ-u piše i ovo: »... Dostavljamo vam priručnike sastavljene za kurseve za apotekarske pomoćnike: 1. Prilozi za skrpta kursa-izradio Brajković; 2. Kemijski i fizikalni dio - izradio prof. Aco Švicer; 3. Upute za sakupljanje ljekovitog bilja - prof. Ungar. Još nije završena farmaceutska hernija. U sledećem izveštaju od 5. septembra 1944. g piše: »dr Šime Novosel radi na priručniku za ratnu kirurgiju dr Hahn završio je udžbenik zaraznih bolesti za kurseve zdravstvenih nadzornika i sanitetske podoficirske kurseve, mr Zdavković izradio je »Uvod u farmaceutsku kemiju«. U štampariji CK KP Hrvatske januara 1944. štampano je »Zdravstvo - upute i pravilnik«. Vojna oblast 10. korpusa NOVJ izdala je 1944. brošuru-udžbenik »Četni bolničar«⁹⁹ U izdanju tog korpusa bilo je i »Osnovi ratne sanitetske službe«,¹⁰⁰ ali bez oznake mesta i vremena izdanja.

U Sloveniji je u 1944. Zdravstveni odsek pri Predsedstvu SNOS izdao tri brošure: »Organizacija boja protiv ušem in pegavici«.¹⁰¹ dr Tone Ravnikar »Kožne bolesti« i dr Tone Ravnikar »Verujmo se pegavice«.¹⁰² »Slovensko-

⁸⁷ Isto, br. 963.

⁸⁸ Isto, br. 28.

⁸⁹ Isto, br. 961.

⁹⁰ Isto, br. 4430.

⁹¹ Arhiv SS, inv. br. 322 S.

⁹² Isto, inv. br. 336 S.

⁹³ Isto, inv. br. 295 S.

⁹⁴ Isto, inv. br. 324 S.

⁹⁵ ZbSS, knj. 3, str. 405.

⁹⁶ Isto, knj. 2, str. 41.

⁹⁷ Bibl.br. 1466 i 953.

⁹⁸ ZbSS, knj. 5, str. 104, 137 i 184.

⁹⁹ Bibl. br. 84.

¹⁰⁰ Isto, br. 365.

¹⁰¹ Isto, br. 6436.

¹⁰² Isto, br. 6846 i 6847.

hrvaška VPB in Sanitetna šola« (Žumberak) izdala je brošuru »Organizacija saniteta NOV i POS. Transport ranjecev«. ¹⁰³ Umnožena su skripta: Milčinski dr Janez (dr Peter) »Anatomija in fiziologija«. ¹⁰⁴ U svojim sećanjima autor kaže da ih je napisao februara 1944. ¹⁰⁵ Bez podataka o mestu i vremenu umnožavanja, sačuvana su i ova skripta: dr Gorjanski »Pegavica, Typhus exanematicus, Flectyfus, Pegavi legar«. ¹⁰⁶ i »Navodilo: omrzline in ozeblina, samopoškodba, obrambe protiv grip«. ¹⁰⁷

Centralna ambulanta za suzbijanje sifilisa - Podgrmeč, umnožila je u 1944. priručnik za lekarske pomoćnike »Plansko suzbijanje sifilisa u Bos. krajinu«. Bez oznake izdavača sačuvana je »Uputa za liječenje endemijskog sifilisa«. ¹⁰⁸

Vojnotehnički odel NOVJ-Malta izdao je brošuru: Lakić dr R. »Uputstva najpotrebnija za bolničare sa kursa na Malti 15. IV - 10. V 1944«. ¹⁰⁹

Sanitetski odel NOO Pula izdao je u 1944. brošuru »Malattie infettive, cause e profilassi« (Invektivne bolesti, uzroci i sprečavanje). ¹¹⁰

Mr ph Majer Musafija navodi da je u martu 1944. u Drvaru napisao »Priručnik za divizijske apotekare«. ¹¹¹ Referent apotekarstva 1. prol. divizije, mr ph Zdenko Gorup piše da su, za vreme boravka u Sandžaku (avgust-septembar 1944), štampali »Priručnik o racionalnom trošenju lekova«. Dobili su ga svi referenti saniteta bataljona. ¹¹² U izdanju 17. divizije septembra 1944. u prevodu dr E. Ginzberga, umnožen je udžbenik »Šta mora da zna bolničarka NOVJ«, koji je napisao I. D. Safronov. ¹¹³ U mnogim izveštajima jedinica iz 1944. nalazimo samo podatak da su za kurs napisana i umnožena skripta, ali bez drugih pojedinosti. To dokazuje da je bilo više raznih brošura koje nisu sačuvane, pa ih zato i nema u evidenciji.

Uz stručne listove iz 1943. g koji su nastavili sa izdavanjem novih brojeva, u 1944. počinju da izlaze još neki novi.

U Sloveniji je bilo odlučeno da se obnovi »Zdravstveni vestnik« ali sa nazivom »Partizanski zdravstveni vestnik«. Pripreme za njegovo izdavanje počele su u jesen 1943. Prvi broj štampan je u januaru 1944. U toj godini izdato je 8 brojeva. Poslednji je bio dvobroj 9-10 koji je izašao u aprilu 1945. Ukupno je objavljeno 83 članka a učestvovala su 36 saradnika. Izdavač je bilo Sanitetsko odeljenje GŠ Slovenije. Bez oznake broja i godine izašao je i jedan broj pod nazivom »Primorski partizanski zdravstveni vestnik«. ¹¹⁴

Stručni listovi koji su počeli sa izlaženjem u 1944. bili su još »List saniteta« 8. divizije ¹¹⁵; »Naš sanitet« 2. proleterske divizije, ¹¹⁶ »Sanitet 26« 26. divizije, ¹¹⁷ »Ranjenik XXXVI« 36. divizije; »Sanitet« Grupe odreda srednje Dalmacije ¹¹⁸ i »Glas saniteta« 1. dalmatinske brigade 26. divizije. ¹¹⁹ Za neke struč-

¹⁰³ Isto, br. 789.

¹⁰⁴ Arhiv SS, inv. br. 294 S.

¹⁰⁵ Hronike, sv. IX, str. 336.

¹⁰⁶ Arhiv SS, inv. br. 250 5.

¹⁰⁷ Isto, inv. br. 255 S.

¹⁰⁸ Arhiv SS, inv. br. 340 Š.

¹⁰⁹ Bibl. br. 537.

no Isto, br. 5968.

ni Arhiv SS, inv. br. 617 H.

¹¹² Hronike, sv. VIII, str. 150.

¹¹³ Bibl. br. 1048.

¹¹⁴ Dolenc M., »Partizanski zdravstveni vestnik« organ slovenačkih lekara u NOR, Acta historica medic, stomat. pharm, vet., XIX, 1-2, 1979, str. 182 do 192.

us Bibl. br. 2859.

¹¹⁶ Arhiv SS, inv. br. 310 S.

i" Bibl. br. 3843.

¹¹⁸ Isto, br. 3839.

¹¹⁹ Hronike, sv. III, str. 164.

ne listove nema podataka o vremenu izražavanja. Neki nisu sačuvani. Za pojedine postoji samo zabeleška, kao što je u izveštaju VPB VI/6b (bolnica 6. korpusa) od 23. decembra 1944. gde piše: »... Izdane su Zdravstvene novine br. 1 posvećene uglavnom borbi protiv ušljivosti odnosno tifusa«. ¹²⁰

Radi potpunijeg uvida u to šta je obuhvatao jedan brigadni sanitetski list, može pokazati primer lista »Sanitetski glasnik« 12. dalmatinske brigade 26. divizije od marta 1945. Osim uvodnika: »I kroz pokret nastavimo naš rad« i »Uzdižimo sanitetske kadrove«, list ima tzv. »Stručni dio«, i »Dopisi iz akcija«. U stručnom delu ima pet članaka: »Vitamini«, »Borimo se protiv pje-gavca«, »O značaju sterilnosti«, »O bakterijama« i »O smrzavanju«. U članku »O smrzavanju« bio je i osvrt na teško iskustvo brigade iz pokreta u januaru 1944. na putu Sinj-Knin, kada je »pala u snažnu snežnu vejavicu. Brigada je tada imala 35 promrzlih boraca, a u 10. dalmatinskoj brigadi bilo je boraca umrlih od smrzavanja među kojima i brigadni lekar. ¹²¹

U delu lista »Dopisi iz akcija« daje se 10 priloga u kojem se opisuju svetli likovi mladih bolničarki na frontu, požrtvovanost među lekarima. Bolničarka 2. čete 2. bataljona Dragica Pecotić opisala je junački lik bolničarke Ivanke koja je dobrovoljno napustila brigadno previjalište, otišla na front kod Širokog brijega blizu Mostara, lečila ranjene, pala u ruke neprijatelju i od njih pogubljena. ¹²² List završava prilogom »Pregled rada našeg saniteta« u kojem se daju dosta precizni i konkretni podaci šta je učinio sanitet 12. brigade.

Izdavanje džepnih novina postaje u 1944. i u 1945. skoro uobičajena praksa. U sanitetskim jedinicama a naročito u bolnicama. To se vidi u tabelarnom pregledu gde je dat broj sačuvanih, odnosno evidentiranih džepnih novina. U mnogim izveštajima bolnica često se samo spominje da su izdate džepne i zidne novine, pa je moguće da je broj izdanih džepnih novina bio veći. Kod sanitetskih jedinica jedan deo članaka odnosio se i na stručni rad, dok je sadržaj džepnih novina u bolnicama pretežno, imao kulturno-prosvetni i politički karakter.

IZDAVAČKA DELATNOST PRI KRAJU RATA

Na osnovu zaključka Kongresa liječnika NOF Hrvatske, marta 1944, počinje inicijativa za izdavanje medicinskog lista - Centralnog stručnog organa svih liječnika Jugoslavije. List »treba da potpomogne rad vojnog i civilnog santieta učvršćujući njihovo jedinstvo i saradnju. ¹²³ Zbog raznih poteškoća, materijalno-tehničkih i drugih, ova ideja nije ostvarena. Umesto toga u izdanju SOVŠ, a septembra 1944. štampan je u[^]Bariju_piAd_[^]oj[^]VojnosajTitetsEo£jprigTeda«, mesečnika lekara NOVJ«. U 1944. izašao je i drugi[^]broj. U ratnim mesecima 1945. kao načelnik lekara JA, imao je još brojeve: 1-2, 3-4, i 5. ¹²⁴ Njegovo izlaženje neprekidno je nastavljano i posle rata.

Krajem 1944, posle prelaska u Beograd, kao i u ratnim mesecima 1945. SOVŠ, odnosno Sanitetsko odeljenje Ministarstva narodne odbrane (SOMNO) ubrzanije štampa potrebne stručne priručnike.

¹²⁰ Arhiv SS, inv. br. 10157 D.

¹²¹ Anić Nikola: Dvanaesta dalmatinska brigada, Supetar na Braču, 1984. str. 157-158 i 107.

¹²² Isto, str. 165.

¹²³ Zb. SS, knj. 12, str. 267.

fG) Bibl. br. 4233.

500j
5
4/4

VOJNO-SANITETSKI PREGLED

MJESEČNIK LJEKARA NARODNO-OSLOB. VOJSKE JUGOSLAVIJE

UREDNIŠTVO:

*Dr. R. Neubauer, Dr. I. Alfandari, Dr. N. Černozubov, Prof. Dr. B. Lavrič, Dr. Julka Mešterović-Pantić,
Prof. Dr. N. Miljanić, Dr. I. Pavletić, Dr. Danica Perović i Dr. G. Žarković*

Ovaj broj posvećujemo

junačkim bolničarkama, ljekarima i svima sanitetskim radnicima naše vojske, palim u borbi ili ubijenim od zločinačke fašističke ruke stojeći postojano na mjestima svojih svetih dužnosti; svima ranjenicima naše vojske čiji nas besprimjerni heroizam čeliči, preporadja i potstiče ka novim dostignućima

GOD. I

SEPTEMBAR 1944

BROJ 1

IZDAJE

SANITETSKO ODJELJENJE VRHOVNOG ŠTABA NOV I PO JUGOSLAVIJE

U 1944. SOVŠ izdaje: »Trijaža i transport ranjenika«. Ponovo je štampano u 1945. a postoje podaci da je bilo umnožavano i 1943.¹²⁵

»O organizaciji lečenja u BLR« (Bolnici lakih ranjenika),¹²⁶ »Privremena veterinarska služba u NOV i POJ«.¹²⁷ Sa ruskog je prevedeno i štampano »Uputstvo o amputacijama« i »Profilaksa gripa«.¹²⁸

U izdanju SOMNO 1945. štampano je: »Uputstvo za održavanje sanitetskih kurseva u vojsci«.¹²⁹ »Evakuacija ranjenika«¹³⁰ »Bolnica lakih ranjenika«¹³¹, »Instrukcija o organizaciji hirurških bolnica u operativnim jedinicama«¹³² »Ratna sanitetska služba«¹³³, »Privremeni pravilnik o ocenjivanju sposobnosti za vojnu službu« sa posebno štampanim Prilogom za taj pravilnik; »Uputstvo za sprečavanje i lečenje smrztina«; »Uputstvo za vršenje evakuacije ranjenika i bolesnika u zimsko doba«; »Naše najčešće zaraze«; »O pegavom tifusu«; »Ratna higijena« »Pravilnik o radu ekipa za dezinfekciju«; »Uputstvo za sprovođenje higijenskih mera u jedinicama i ustanovama NOVJ«.¹³⁴

Sa ruskog je prevedeno i štampano: Gavrič M.M. »Nega bolesnika«; Ivanov V. »Sprave i pribor za lečenje fiskulturom«; Kuprijanov P.A. »Kratak kurs ratno-poljske hirurgije II deo«; »Vojna poljska hirurgija II deo«;¹³⁵ Smirnov J.I. »Pitanje organizacije sanitetske službe«.¹³⁶

Škola za vojnosanitetske rukovodioce NOVJ »Beograd« u 1945. štampa ove udžbenike: »Bojni otrovi«; »O oceni sposobnosti«; »Poljska ratna hirurgija« i »Ratna hirurgija«.¹³⁷

Krajem 1944. Sanitetski odsek 13. korpusa NOVJ izdaje brošuru »Transfuzija krvi«.¹³⁸ Sanitetsko odeljenje 8. korpusa NOVJ izdalo je novembra 1944. brošure: »Samopomoć i uzajamna pomoć boraca« i »O smrzavanju«.¹³⁹

U 1945. u izdanju SOGŠ Hrvatske izašle su brošure, prevodi sa ruskog; »Transportna imobilizacija«;¹⁴⁰ B.D. Linberg: »Liječenje piotoraksa uzrokovanih ranjavanjem«,¹⁴¹ i Gukov: »Ozljede lubanje i mozga« (uz Uputstva za vojno-poljsku hirurgiju).¹⁴⁰

Prevedeno je na slovenački i umnoženo predavanje potpukovnika Leonova V.T. »Profilaksa infekcij ter osnovni principi zdravljenja gnojnih ran« održano 20. februara 1945. lekarima slovenačkih VPB i divizijskih hirurških ekipa.¹⁴² Marta 1945. izašla je »Vojna kirurgija« u izdanju SO GŠ Slovenije.¹⁴³

Sačuvana je brošura »O organizaciji sanitetske službe u partizanskom ratu« koju je u Srbiji umnožio Rasinski odred.¹⁴⁴ Nije naznačeno vreme izdavanja.

¹²⁵ Isto, br. 1308.

¹²⁶ Isto, br. 743.

¹²⁷ Isto, br. 965.

¹²⁸ Arhiv SS, inv. br. 227 Š.

¹²⁹ Isto, inv. br. 152 S.

¹³⁰ Bibl. br. 226.

¹³¹ Isto, br. 46.

¹³² Isto, br. 300.

¹³³ Isto, br. 1009.

¹³⁴ Bibl. br. 972, 944, 1361, 1363, 690, 747, 1007, 932, i 1362.

¹³⁵ Isto, br. 518 i 1404.

¹³⁶ Arhiv SS, inv. br. 343 Š.

¹³⁷ Bibl. br. 45, 742, 903 i 1008.

¹³⁸ Isto, br. 1295.

¹³⁹ ZbSS, knj. 4, str. 626.

¹⁴⁰ Bibl. br. 1298 i 270.

¹⁴¹ Kralj I., Razvoj zdravstvene službe u NOV i na slobodnim teritorijama Hrvatske u NOR, Saopćenja, Pliva, 26:1, 1980., str. 28.

¹⁴² Arhiv SS, inv. br. 249 S.

¹⁴³ Bibl. br. 1399.

¹⁴⁴ Isto, br. 744.

Umnožen je u vidu brošure »Materijal sa konferencije apotekara 1. armije JA, februara 1945. u Zemunu«, bez oznake vremena izdanja je i brošura, prevod sa ruskog: Savenko G. »Hitni vojnosanitetski voz«.¹⁴⁵

^Pošgtkoml945. izišla je brošura koja je bila namenjena francuskim intelektualcima »LesPärtisans Yougoslaves en lutte pour la Libération de leur Patrie« (Jugoslovenski partizani u borbi za oslobođenje svoje otadžbine).¹⁴⁶ U njoj se nalaze članci: dr Qojkoj^likoliš, načelnik saniteta NOVJ. »Kad su naši narodi... « uvodna reč o teškim uslovima rada sanitetske službe u NOV i POJ i major Anton Zimalo »Taktički pokreti partizanskih jedinica.

U listu 1. armije »Za pobeđu^br. 22 od_6, maja 1945, štampan je članak dr G. Nikoliša »Zapažanja ô^arnjxrtskojs lužbi itičko-kritičkog^ja-

Od stručnih listova koji su počeli izlaziti u 1945. je i »Sanitetski bilten« koji izdaje SOGŠ Hrvatske. Izašla su dva broja, u januaru i martu 1945.¹⁴⁷ Sa izdavanjem stručnog lista počeli su i sanitetski organi u još dve divizije i u pet brigada. Ti listovi imali su stručne članke, uglavnom, praktičnog i instruktivnog karaktera.

U 20. diviziji izdavan je stručni list »Veterinar«. Prvi broj izašao je 15. februara a drugi 25. aprila 1945.¹⁴⁸

Povereništvo za narodno zdravlje Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije u januaru 1945. izdaje centralni list »Narodno zdravlje«. Izašlo je 5 ratnih brojeva. Produžio je sa izlaženjem i kasnije.¹⁴⁹

U izdanju Zavoda za transfuziju krvi Beograd izašao je marta 1945. godine list »Naša krv«. Imao je dva ratna broja. Nastavio je da izlazi i posle rata.¹⁵⁰

U mnogim izveštajima ima podataka da su sanitetski radnici bili aktivni saradnici i u drugim listovima NOV i POJ. Najčešće su pisani članci o higijeni, prvoj pomoći, borbi protiv zaraznih bolesti i si. Nekoliko takvih članaka spomenuti su ranije. Primera radi, navode se još neki: »Privremeno zapiranje na krvarenjeto« (Privremeno zaustavljanje krvavljenja) u listu »Naroden vojnik« - vesnik 1. makedonske udarne brigade, od juna 1944. Članak je napisao dr Trifun Panov. U listu »Sandanski« 4. makedonske brigade štampan je januara 1945. članak »Kako da go zapazime našeto zdrave«. Ovakvi članci bili su od posebnog značaja jer su imali za cilj da angažuju sve borce u čuvanju ličnog zdravlja i održavanju borbene sposobnosti jedinice.

Isti cilj imalo je i štampanje mnogih propagandnih letaka i plakata. Prvenstveno se išlo na mobilizaciju boraca i stanovništva za borbu protiv zaraznih bolesti. To najbolje potvrđuje i sadržaj dvadesetak raznih primeraka koji su ostali sačuvani.¹⁵¹

U navedenim podacima o izdavačkoj delatnosti sanitetske službe u NOR-u uočljiva je velika razlika između pojedinih regiona u brojnosti i vrstama izdanih publikacija. Takvo stanje bilo je odraz stepena razvoja oružane borbe i organizacije sanitetske službe na tom području u određenom razdoblju, a mnogo je zavisilo i od kadrovskih i tehničkih mogućnosti. Mnogi listovi su i nestali i nisu se očuvali. To je glavni razlog što nisu mogle da budu nabrojane imena svih sanitetskih publikacija.

¹⁴⁵ Arhiv SS, inv. br. 279 S.

£j3l>Bibl. br. 6535.

¹⁴⁷ Bibl. br. 3847.

¹⁴⁸ Isto, br. 4182.

¹⁴⁹ Isto, br. 8628.

¹⁵⁰ Isto, br. 8650.

¹⁵¹ Arhiv SS, inv. br. 41^13 Š, 297-300 S i 311-313 Š.

KNJIGE I BROŠURE

PREGLED IZDATIH PUBLIKACIJA

Izdavač	Godina						Ukupno
	1941	1942	1943	1944	1945	?*	
Odredi Divizije			3	2	1	3	9
Oper, zone Korpusi		3	6	8	1	6	24
Bolnice Škole			2	23	8	2	35
Glavni štabovi			6	12	6	3	27
SOVŠ		2	5	16	29	1	53
Civilni organi	1		8	7	2	6	24
Nepoznat				2		11	13
Svega	1	5	30	70	47	32	185

* Nepoznato vreme izlaska

PERIODIKA:

STRUČNI LISTOVI

Brigade divizije		1	2	5	9	1	18
Korpusi Bolnice			3	2			5
Glavni štabovi				2		1	3
SOVŠ		1	1	1			3
Civilni organi			1		3		4
Svega		2	7	10	12	2	33

DŽEPNE NOVINE:

Bataljoni Odredi			1	6	12	1	20
Brigade			3	11	17	3	34
Divizije Korpusi			4	11	7		22
Bolnice		3	1	17	19		40
SOVŠ		1	1				2
Svega		4	10	45	55	4	118

UKUPNO:

KNJIGE I BROŠURE	1	5	30	70	47	32	185
PERIODIKA		6	17	55	67	6	151
SVE PUBLIKACIJE	1	11	47	125	114	38	336

OBIM IZDAVAČKE DELATNOSTI

Prethodni, opšti prikaz nastanka i razvoja izdavačke delatnosti sanitetske službe u NOV i POJ predstavlja neku osnovu za davanje samo određenih ocena.

Može se, ipak, zaključiti da je izdavačka delatnost bila jedan od važnijih zadataka sanitetske službe u NOR-u. Imala je i veoma zapažene rezultate. Kao dokaz je i navedeni brojučani pregled izdatih publikacija.

Prikazani pregled izrađen je na osnovu sačuvanih primeraka i dokumentacije o izdavačkoj delatnosti sanitetske službe u NOV i POJ.

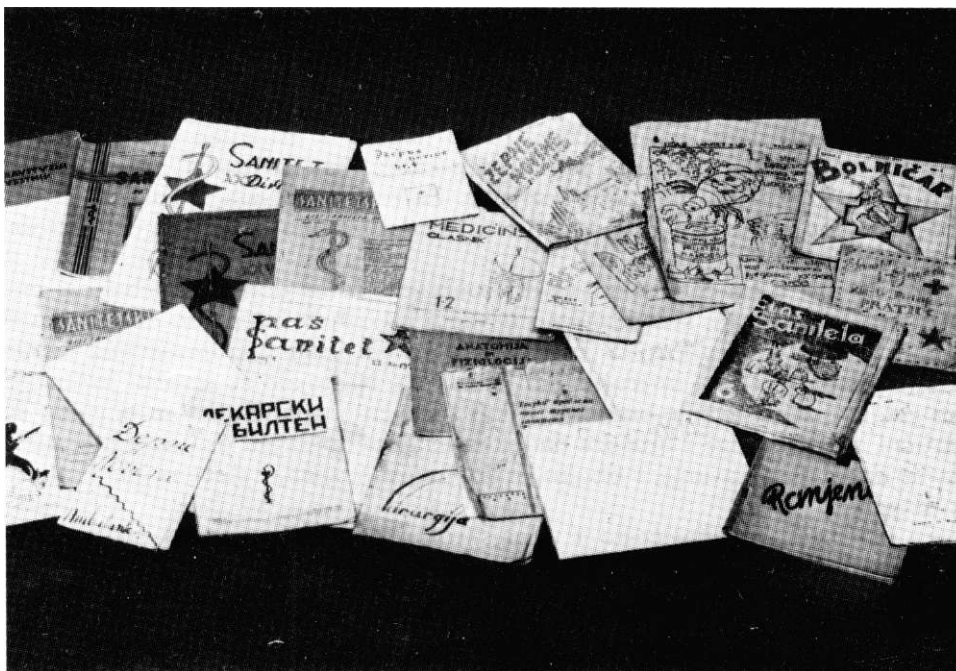
Broj publikacija bio je najverovatnije veći jer mnoge nisu sačuvane, naročito one iz prvih godina rata. Postoje neki podaci o publikacijama koje nisu ušle u ovaj pregled. To su, pretežno, skripta pisana i umnožavana na raznim sanitetskim kursevima, o kojima se govori u tekstu. Nisu uneti ni leci i plakati koje je izdavala sanitetska služba.

Iako ovaj pregled nije potpun, daje ipak približan uvid u to koliko je velika bila aktivnost sanitetskih kadrova i sanitetskog rukovodstva NOVJ u ovoj važnoj delatnosti. Pošto je 336 raznih vrsta listova, brošura i knjiga izdato u toku NOR-a najbolje se prikazuje aktivnost i angažovanost brojnih, znanih i neznanih autora i drugih učesnika u tom poslu. Ako se ima u vidu da je do sada prikupljeno preko 5.000 raznih publikacija vojnog karaktera izdatih u NOR-u, vojnosanitetska izdavačka delatnost u tome zauzima dostojno mesto.

Izdavačka delatnost sanitetske službe obuhvatala je od najnižih jedinica sve do Vrhovnog štaba NOV i POJ. Najobimnija delatnost bila je u 1944. (preko 34% izdanja). Oko 55% izdatih publikacija čine knjige i brošure a ostalo je periodika.

Za periodiku (stručne listove i džepne novine) pregled je dat prema nazivu. Naznačeno je da je stručnih listova bilo 32 naslova a džepnih novina 106 naslova. Kod ove podele bila je dilema gde da se što svrstava. Prevagu je dala većina članaka u toj publikaciji, tj. da li je više sa stručnim ili kulturno-prosvetnim sadržajem.

Razne sanitetske publikacije sanitetske službe u NOR.

Na osnovu sadržaja, knjige i brošure mogle bi se, uslovno, podeliti na:

- skripta i udžbenike 26
- upute i pravilnike za organizaciju 42
- priručnik o zbrinjavanju ranjenika i bolesnika 32
- priručnik i uputstva za higijensko-epidemiološke mere 32
- uputstva za rad civilne zdravstvene službe 9
- uputstva za upotrebu lekova i opreme 9
- prevode priručnika i udžbenika 14
- političke i informativne brošure 21

Strogu podelu skoro je nemoguće izvršiti. Mnoge knjige, odnosno brošure svrstane u određenu grupu vršile su istovremeno korisnu funkciju i u drugim zadacima, prvenstveno, kao udžbenici u školama i kursevima.

Izdavači knjiga i brošura načelno su bili sanitetski organi viših štabova (korpusa, armija, glavnih štabova i Vrhovnog štaba). To se skoro isto odnosi i za izdavanje stručnih listova, iako su takve listove izdavali i neki odredi, brigade, divizije i pojedine samostalne jedinice.

Neke udžbenike i skripta izdavale su pojedine škole. Izdavači džepnih novina bile su najčešće bolnice, bolnička odeljenja i niži sanitetski organi i jedinice.

Zdravstveni organi narodne vlasti bili su izdavači publikacija koje su se odnosile na organizaciju zdravstvene službe i zdravstveno prosvetovanje.

ZNAČAJ IZDAVAČKE DELATNOSTI ZA OBRAZOVANJE SANITETSKIH KADROVA

Vrednovanje izdavačke delatnosti samo na osnovu podataka o vrstama i broju publikacija, bilo bi jednostrano ako se obavezno, pri tome, ne bi imale u vidu sve specifične okolnosti, izuzetni uslovi i brojne teškoće u kojima se odvijao taj rad. Od posebne važnosti za ocenu je uloga koju je ta delatnost imala za rad sanitetske službe, i kakav su doprinos tome dale stručne publikacije.

Da bi sanitetska služba mogla uspešno izvršavati svoje zadatke, bilo je neophodno da svoju organizaciju i rad prilagođava uslovima i načinu partizanskog ratovanja. U tome u sanitetskog kadra nisu postojala, niti su mogla biti ranije izgrađena određena saznanja. Za rešavanje svih problema neprekidno se morala tražiti potpuno nova, i u datim uslovima, primenjiva rešenja.

Mnoga dragocena iskustva do kojih se u tome dolazilo, trebalo je međusobno izmenjivati, sve pozitivno usvajati i što brže prenositi do svih sanitetskih kadrova. Tu ulogu uspešno su izvršavala izdanja s uputstvima i kratkim, sažetim i veoma instruktivnim člancima. Nastojalo se stvoriti jedinstveno gledište za rešavanje organizacijskih i stručnih pitanja. U tom pogledu su stručni listovi, knjige i brošure nadoknađivali neophodnu osnovnu literaturu za stručno usavršavanje i obuku, i dopunjavali znanja stečena na kratkim kursevima.

Ove publikacije, često i u najskromnijem obliku, imale su poseban značaj u stvaranju nižeg i srednjeg sanitetskog kadra u njihovom uzdizanju. Važnu ulogu imale su i u zdravstvenom prosvetivanju boraca i naroda na oslobođenoj teritoriji. Stručne publikacije dale su veliki doprinos uspešnijem izvršavanju zadataka sanitetske službe, što je i bila njihova osnovna namena.

Posmatrajući rad izdavačke delatnosti i sa kritičkog stanovišta, može se zapaziti raznovrsnost ali i nesistematičnost tematike. Izostala je sistematska, ili je nedovoljno zastupljena obrada nekih kapitalnih tema kao što su: - rana, prva pomoć, prevencija infekcije; krvavljenje i postupak oko zaustavljanja; - imobilizacija ekstremiteta; - tehnika sterilizacije, dezinfekcije i dezinfekcije.

Angažovanje sanitetskih organa u izdavanju brojnih džepnih i zidnih novina u sanitetskim jedinicama i bolnicama, značajno je u tome što je predstavljalo jedan od vidova kulturno-prosvetnog i političkog rada. Sadržaj tih novina obično je bio raznolik. Sastojao se od malih sastava, opisa događaja iz borbe, pesama, humora itd. Često je bilo i članaka o radu, redu, higijeni i disciplini u sanitetskoj ustanovi, što je imalo vaspitni i obrazovni uticaj na sanitetsko osoblje.

Izdavanje džepnih i zidnih novina u bolnicama, u suštini, imalo je mnogo veći značaj nego sam sadržaj. Angažovanje ranjenika i bolesnika na aktivan rad u njihovom izdavanju, imalo je velikog udela za stvaranje posebnog raspoloženja. Time se unosilo više vedrine u bolničku atmosferu, što se može smatrati kao jedan vid psihoterapije.

Sve iznete činjenice pokazuju da su sanitetske publikacije, u celini, dale vidan doprinos boljem i uspešnijem radu sanitetske službe. To je i osnov za pozitivnu ocenu uloge, značaja i rezultata izdavačke delatnosti sanitetske službe u NOR-u.